

Vztah teorie a empirie v sociologickém výzkumu*

FRANTIŠEK ZICH
Vysoká škola politická ÚV KSČ, Praha

Sociální jevy ve své vnitřní složitosti a dynamice a vnější svázanosti zřejmě nemohou být předmětem zájmu jen jedné vědy. I sebejednodušší element skutečnosti (objekt, stránka, vlastnost) není vyčerpávajícím způsobem empiricky popsán a pochopen jen z hlediska přístupu jedné vědy. Čím „jednodušší“ prvek společenské totality je předmětem zájmu vědy, tím fakticky zprostředkovaněji se v něm projevují vztahy k celku, k okolí. Aspirace sociologie definovat v rámci sociální reality jen sociologické fenomény, které jsou spojeny zpravidla s durkheimovským chápáním sociálního jevu, jsou tedy podle našeho názoru problematické. Tím ovšem nechceme tvrdit, že společenské jevy jsou nepoznatelné. K jejich poznání však vede cesta postupně abstrakce od nepodstatných souvislostí a stránek podstatných, které tvoří dynamickou strukturu kvality jevu. Tato cesta znamená respektování celé dialektiky existence a pohybu jevu. Každá konkrétní sociální věda i ve svých nejobecnějších kategoriích je – pokud jde o poznání jevů – nutně parciální. Jinými slovy, vyvstává zde otázka, zda sociologie jako společenská věda funguje také v tomto zobečňujícím směru, v němž ovšem musí v rámci pravdivé reflexe skutečnosti brát v úvahu aspekty jevů, které zjišťovaly a posuzovaly jiné společenské vědy: zda tedy například pojem třída, který bezsporně vystihuje podstatné vztahy existence určitého sociálního objektu, je pojem sociologický, nebo zda jde o pojem jiný, obecnější vědy, nebo zda má ještě obecnější „mezioborový“ význam.

Vztah teorie a empirie v sociologii

Odpovědi na takové otázky předpokládají podle našeho soudu především nezbytné

upřesnění pojetí vztahu teorie a empirie, objasnění funkce teorie v rámci společenských věd. Problém obecné teorie společnosti a její kategoriální výstavba souvisí se složitostí sociální reality a s tím spojenou nezbytností použití různých přístupů poznání, které reflektují její podstatné stránky. Tento objektivní proces nezbytnosti diferenciací věd a parciálního zkoumání společenské totality – přestože se při zkoumání používá dalších různých vědeckých přístupů, např. matematiky, statistiky apod. – vede, nemá-li dostatečnou protiváhu v obecných integračních tendencích, k empirismu, k nepoužitelnosti získaných poznatků pro formulaci obecných vývojových zákonů společenského pohybu a pro objasnění příčin existence jevů a procesů. Je příčinou tzv. „krize vědy“, která ovšem zpravidla odpovídá spíše stavu sociálního systému společnosti a vystupuje zejména ostře v období různých sociálních otřesů, třídních střetů apod. Výsledky dílčích sociálních věd mohou být použitelné v nejlepším případě pro různá sociotechnická opatření převážně krátkodobého charakteru. Tento stav společenských věd je typický především pro buržoazní vědu, v níž převažují doposud, přes různé snahy o koncipování obecnějších a nejobecnějších teorií společnosti, empiristické tendence. Takový stav je mimo jiné také důsledkem nedoceněné složitosti a specifiky sociální reality a všech jejích částí. To ovšem vyplývá ze stavu společenské teorie, která je odrazem parciálního přístupu k předmětu zkoumání, favorizuje zpravidla jen dílčí aspekt sociálních jevů (např. strukturu, fungování společenských jevů apod.). Řada nemarxistických vědců se snaží naznačený, v podstatě „začarovaný kruh“ překonat různými integračními teoriemi (strukturální funkcionalismus, sy-

* Referát přednesený na semináři *Teorie, empirie a praxe ve společenských vědách*, uspořádaném v prosinci 1974 Ústavem marxismu-leninismu ÚV KSČ.

stémové koncepce apod.) a pomocí věd, které pretendují na komplexní reflexi skutečnosti (politologie, kybernetika, praxeologie apod.).

V těchto integračních snahách zaujímá zcela výjimečné postavení sociologie a filozofie, které tvoří základní osu tzv. „věd o člověku“ a spolu s antropologií, historií a psychologii usilují o komplexní řešení problematiky člověka. Nemůžeme se v této úvaze, v níž nám především jde o osvětlení vztahu teorie a empirie v marxistické sociologii, podrobně zabývat celou obsahovou problematikou a odkazujeme čtenáře na příslušnou literaturu.¹

Doposud jsme si všimli snahy o integraci společenských věd jen v nemarxistické sféře. Kvalitativně odlišná situace, pokud jde o otázku integrace, je v oblasti marxisticko-leninských společenských věd. Konkrétní vědy, které se rozvinuly v rámci tohoto systému, vycházejí z obecné společenské teorie – historického materialismu. Syntetizující charakter historického materialismu a marxistické filosofie tak tvoří přirozený základ i završení společenskovědního bádání. Svým obsahem zahrnuje jak filozofické, tak sociologické aspekty společenského pohybu a spolu s politickou ekonomikou a vědeckým komunismem postihuje obecné zákony fungování a vývoje lidské společnosti. Integrovaný moment se pozitivně projevuje v konkrétním bádání těchto obecných věd i dílčích společenských věd. Kategorie a pojmy v takto rozvíjené společenské vědě pak zřejmě nejsou jen záležitostmi jedné dílčí nebo i obecné vědy, ale jsou v pravém slova smyslu komplexní, neboť odrážejí všechny podstatné souvislosti existence příslušného jevu a vývoje v rámci sociálního systému. Kategorie obecné vědy mají pro konkrétní bádání rozhodující metodologický význam. Zkoumání většiny jevů v obecné i empirické rovině musí mít proto interdisciplinární charakter. Význam jednotlivých věd odvisí vždy od specifiky jevu a cíle bádání a může proto klást rozdílný důraz i na stejný jev v různých etapách jeho pohybu i poznávání.

Uvedená problematika zahrnuje otázku vztahu teorie a empirie v obecné rovině. Dialektická jednota obou těchto složek v procesu poznání je základním axiómem, který plyne přímo z charakteru předmětu zkoumání. Tuto jednotu je současně třeba chápat jako složitě strukturovaný proces. Můžeme zřetelně rozlišit řadu stupňů z hlediska „obecnosti“ teorie ve vztahu k empirii. Na těchto rozdílných rovinách vystupují obě složky poznání v různých formách. Na nejobecnější hladině vystupuje teorie v podobě základních kategorií a badatelská činnost spočívá často v konfrontaci s různě zobecněnou „empirií“. Například vztah problematiky výše zmíněné integrace věd k poznatkům dílčích věd je svého druhu rovněž řešením dialektiky teorie a empirie. Jde přitom o docenění významu obou složek poznání. Jestliže se v současné době tvrdí, že empirické postupy jsou podstatnou a nezbytnou součástí každé moderní vědy, která pretenduje na správné plnění své společenské funkce, neznamená to ještě zbytečnost teoretické složky a oprávněnost pozitivistických přístupů. Naopak je evidentní, že respektování dialektického vztahu mezi teorií a empirií tvoří základní gnoseologickou podmínku, která plyne z objektivního vztahu bytí a vědomí.

Jedna ze specifických charakteristik sociologie souvisí právě s tím, že sociologie aspiruje nejen na parciální zkoumání společenských jevů v rámci svých speciálních (odvětvových) oborů, ale že se snaží o globalizující přístup, o zobecňování dílčích pohledů a zjišťování obecných zákonů společenského pohybu; že se tedy snaží být v tomto smyslu komplexní. Odpovídá tomu i struktura marxistické sociologie. Jak jsme již uvedli na jiném místě, nejobecnější sociologická teorie je obsažena v historickém materialismu, který je současně i obecnou metodologií pro konkrétní sociologické (ale i další) bádání. V rovině odvětvových sociologií jsou obsaženy, systematizovány a zobecňovány zkušenosti z konkrétních sociologických výzkumů, z procesu využívání sociologických

¹ Viz např. Sirácky, A.: *Sociológia a integrácia vied*. Bratislava 1968. Uvedme v této souvislosti jména některých nemarxistických autorů a jejich práce: Gurvitch, G.: *Dialektik und Soziologie*. Neuwied und Berlin 1965; Sorokin, P. A.: *Sociological Theories of*

Today. New York and London 1966; Lévi-Strauss, C.: *Anthropologie structurale*. Plon 1958; Redfield, R.: *Human Nature and the Study of Society*. Chicago 1962 a další.

poznatků v praxi společnosti. Vztah teorie a empirie zde vystupuje ve srovnání s předcházející, nejobecnější rovinou sociologie v mnohem konkrétnější podobě. Teorie odvětvové sociologie (pokud je ovšem konstituována) je tvořena pojmy a jimi formulovanými zákonitostmi zpravidla jen věcně omezené části sociální reality. Ale nejen to, tato teorie je neúplná, a to jednak z hlediska komplexnosti pojetí části sociální reality (např. v rámci sociologie mládeže existuje určitá suma poznatků, která opravňuje k formulaci pojmů o hodnotové orientaci, o procesu socializace atd., nepostihuje však vždy dostatečně například ekonomickou determinovanost, vliv řady faktorů souvisejících s charakterem konkrétní historické etapy apod.), ale také z hlediska stupně poznání, ověření poznatků, proniknutí k podstatě existence jevu, skupiny. Odvětvové sociologické disciplíny jsou tak zatím spíše sumací poznatků (což dává pojmu teorie v této rovině jistě speciální nádech) než relativně ucelenou teorií. Jsou to oblasti, v nichž se prakticky řeší vztah obecné teorie marxistické sociologie, která zde ovšem vystupuje spíše v podobě metodologie, a existence určité části sociální skutečnosti.

Konečně třetí rovinu, v níž je v rámci sociologie řešen vztah teorie a empirie, představuje konkrétní sociologický výzkum. V procesu výzkumu jde o bezprostřední styk rozpracovaných a transformovaných teoretických pojmů se smyslově vnímanou skutečností. Výsledkem tohoto bezprostředního styku jsou empirická data — fakty, která jsou odrazem objektivně existujících jevů ve vědomí poznávajícího subjektu a jsou proto tímto vztahem poznamenány.

Požadavek jednoty teorie a empirie v sociologickém bádání vystupuje výrazně ve všech těchto rovinách v rozdílné podobě. Jeho řešení není jednorázovou záležitostí, tvoří poznávací proces vědy. Neustálá konfrontace teoretické a empirické složky poznání zajišťuje životnost vědy a pravdivost teoretických závěrů. Specifický rys, který plyne v sociologii z této skutečnosti a který v určité míře dává sociologii jako komplexu prostředků poznání specifický charakter, spočívá právě

v tom, že na rozdíl např. od filozofie a vědeckého komunismu programově řeší vztah teorie a empirie v procesu konkrétního zkoumání. Přímou v teoretické oblasti totiž vzniká zájem a objednávka konkrétního zkoumání, zpravidla prostřednictvím empirického výzkumu (například výzkumu třídní a sociální struktury, životního způsobu apod.). Kromě toho má metodologie sociologie k dispozici speciální metody a postupy, které umožňují nejen transformaci problému z roviny obecné formulace do roviny empirického sledování, ale také fixování empirických dat, jejich analýzu a zobecňování.

V současné marxistické sociologii jsou některé otázky vztahu teorie a empirie dosud neuspokojivě vyřešeny. Týká se to zejména nejobecnější roviny sociologické teorie a souvisí to s problematikou pojetí marxistické sociologie a jejího místa v rámci systému marxismu-leninismu. Za nejúčelnější v současné době pokládáme rozvíjení marxistické sociologie především jako konkrétní společenské vědy, jejíž nejobecnější teorií je historický materialismus. Je zřejmé, že tento přístup je smysluplný především v tom směru, že umožňuje využití speciálních sociologických metod a může přinést řadu poznatků pro oblast řízení společnosti. Toto pojetí sociologie a sociologické práce přinese i řadu poznatků potřebných pro teoretickou práci v oblasti vědeckého komunismu, politické ekonomie i pro řadu dalších společenských věd. Současně tímto pojetím podle našeho soudu sociologie neabdikuje na svou teoretickou funkci, a to především z těch důvodů, že konkrétní zkoumání marxistické sociologie musí vycházet z nejobecnější společenské teorie, především v určování metodologických direktiv, což platí i po stránce obsahové. A naopak, nejobecnější společenská teorie musí pro zachování své vědeckosti, životnosti a funkčnosti být neustále schopna konfrontovat svou pojmovou a kategoriální výstavbu s empirickými poznatky. Z uvedeného je zřejmé, že řešení vztahu teorie a empirie v procesu poznání sociálních jevů je základní metodologickou otázkou a že tuto otázku úspěšně řeší jen věda, která důsledně vychází z materialistického pojetí dějin. Správně

řešení vztahu teorie a empirie je současně předpokladem pravdivého poznání společenského pohybu. V dějinách marxistické sociologie se můžeme setkat s řadou případů, které v důsledku nesprávného řešení vztahu mezi teoretickou a empirickou složkou poznání koncipují nesprávný, nepravdivý obraz světa. Je to nejzřetelněji vidět na metodologických principech empirismu, které jsou zaměřeny na shromažďování, měření a způsobu empirické verifikace faktů, většinou bez přihlídnutí k širším konsekvencím nebo i věcnému obsahu. Takovéto metodologické jednostrannosti vedou k odtržení teoretické složky poznání a k vytváření jakýchsi „empirických teorií“, většinou normativního a formalistického charakteru. Metodologické principy empirismu vycházejí z pozitivistických požadavků pozorovatelnosti a operacionalismu, které jsou ovšem současně předpokladem měření sociálních jevů a prostředkem verifikace získaných výpovědí. Akcent na tyto principy vede k potlačení teoretické složky poznání a k faktické roztržce teorie a empirie.

V nedávné minulosti došlo v československé sociologii v procesu poznání k porušování dialektického vztahu teorie a empirie. Sociologická aktivita šedesátých let je charakterizována převahou empirických akcí. Marxistickou sociologii je nutno, jak to zřetelně vyplývá z charakteristiky sociálních jevů jako objektů sociologického poznání² a jak to rovněž dokazuje revoluční praxe, která je konečným kritériem pravdivosti poznání, chápat jako komplexní teoreticko-empirickou vědu, v níž je vztah teorie a empirie v dynamické rovnováze a dialektické jednotě. Jestliže byl tento „ideální“ stav v minulosti porušován, mělo to své vážné sociální i věcné příčiny. Důsledky tohoto způsobu rozvoje sociologie šedesátých let, které se v mnohém objevují ještě dnes, se mimo jiné projeví ve výrazném profesionálním a částečně i institucionálním rozštěpení sociologie. Vznikly tak vlastně jakoby dvě sociologie, které byly jen volně spojovány

obecnými proklamacemi o dialektické jednotě teorie a empirie v procesu poznání.³

K objasnění vztahu teorie a empirie v marxistické sociologii je naprosto nezbytné vyjít z přístupu klasiků. Především je užitečné si uvědomit, že poznání zákonů společenského vývoje je možné jedině na základě zobecnění jedinečností jevů, abstrakcí, teoretickou prací. Také v tomto smyslu platí Marxovy myšlenky o síle abstrakce. Současná západní sociologie tím, že většinou odmítá pojetí společenských jevů v jejich vývoji, znemožňuje fakticky poznání zákonitostí společenského pohybu, petrifikuje současný stav. Marxistické řešení vztahu teorie a empirie v procesu poznání není samoučelné. Cílem poznání není ani jen faktografický popis stavu společenských jevů, ani koncipování „čistých“ teorií. Bezprostřední spojení poznání s praxí je v marxistické koncepci vědy základním předpokladem. Projevuje se to nejen v tom, že marxistická věda poskytuje společnosti a její vedoucí síle příslušné poznatky, které umožňují na vědeckém základě předvídat a řídit společnost, ale také v tom, že praxe vystupuje jako konečné kritérium pravdivosti poznání. Byl to především V. I. Lenin, který ve svých pracích, zaměřených na obhajobu marxismu a vyvrácení koncepcí různých idealistických filozofů a sociologů,⁴ jednoznačně dokázal, že jedině materialismus a jeho důsledné uplatnění na poznání společnosti vede k úspěšnému poznání a na tomto základě k revoluční praxi. V pracích zaměřených na analýzu imperialismu jako nejvyššího stadia kapitalismu⁵ jednoznačně dokázal, že historický materialismus je metodologickým základem marxistické sociologie i ostatních konkrétních společenských věd. Historický materialismus je rovněž báží marxistického řešení vztahu teorie a empirie, které tvoří dialektickou jednotu marxistické sociologie. Dovedení do konce a důsledné respektování těchto principů umožňuje, aby se výsledek poznání stal užitečným návodem pro praxi. Spojení teorie

² Viz Zich, F.: *Sociální jev jako předmět sociologických výzkumů*. Sociologický časopis 10, 1974, č. 5, s. 519.

³ Blíže k tomu: Charvát, F.: *Československá sociologie ve světle kritické analýzy a společenských potřeb*. Sešity ÚFS ČSAV 1971, č. 6 a dále Urbánek, E.: *Empirismus v československé sociologii a jeho*

důsledky. Sociologický časopis 7, 1971, č. 1.

⁴ Viz např.: *Kdo jsou přátelé lidu a jak bojují proti sociálním demokratům?* In: Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 1. Praha 1951.

⁵ Viz např. *Vývoj kapitalismu v Rusku*. In: Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 3. Praha, Svoboda 1952.

s praxí představuje její funkčnost a pravdivost, je současně i jedině možným řešením vztahu teorie a empirie v procesu poznání.

Pokládali jsme za nezbytné vyslovit se stručně k problematice vztahu teorie a empirie v nejobecnější rovině, neboť tímto vztahem a jeho řešením je v rozhodující míře dána specifikace vědy. V souladu s posláním této stati se však dále budeme zabývat vztahem teorie a empirie hlavně v rovině konkrétních sociologických výzkumů. Jestliže takto zužujeme problematiku, neznamená to, že si nejsme vědomi určitého zjednodušení, faktické souvislosti této roviny poznání s obecnějšími teoretickými koncepcemi i problematičností samého vymezování různých rovin obecnosti. Je evidentní, že tyto „stupně obecnosti“ souvisí především s obsáhlostí, komplexností a charakterem sociálních jevů samých, které jsou v těchto teoriích zobrazovány.

Teoretická složka sociologického výzkumu

Vztah teorie a empirie v procesu sociologického výzkumu je dialektický, obě složky se vzájemně prostupují, a jestliže mluvíme o teorii a empirii jako o samostatných pojmech, jde jen o abstrakci. Ve skutečnosti neexistuje a ani nemůže existovat „čistá“ teorie nebo „čistá“ empirie. I ve fázi sběru dat, kdy jde zdánlivě jen o empirii, je vždy implicitně zahrnuta teoretická složka poznání. Totéž platí o teoretické fázi, kde je konkrétní obsaženo v abstraktním. Jestliže zde budeme dále mluvit zvlášť o teorii a zvlášť o empirii, je toto oddělení jen pracovní, vyvolané potřebou objasnit funkci obou složek poznání. Platí ovšem, že „teorie je základní formou vývoje soudobé vědy, a to proto, že teoretické myšlení jde hlouběji než pouhé empirické poznatky, odhaluje zákony objektivní skutečnosti“.⁶

Teorie je logicky utříděný systém ověřených nebo hypotetických poznatků, kte-

rý svým rozsahem, tj. především stupněm proniknutí k podstatě věci, již se týká, přesahuje běžné poznání. Každá teorie představuje relativně uzavřený systém, odrážející praxi na úrovni dané etapy rozvoje poznání. Důležitým rysem každé teorie je skutečnost, že sama slouží v určité etapě poznání k ověřování dílčích poznatků. Celý teoretický systém je fakticky budován v procesu prověřování pravdivosti empirických poznatků. Tuto tezi je třeba chápat podmíněně, neboť vědecké poznání má cyklický charakter, takže teoretická i empirická složka v různých etapách tohoto procesu vystupují jako zdroje poznání i jako kritéria pro ověřování pravdivosti.⁷ Znovu je ovšem třeba zdůraznit, že poznávací proces, který zde popisujeme z hlediska významu teoretické složky, nelze chápat abstraktně, tj. odtržené od lidské praxe. V opačném případě bychom nebyli příliš vzdáleni „nazírávému materialismu“, jak jej kritizuje Marx ve známých *Tezích o Feuerbachovi*: „Hlavním nedostatkem veškerého dosavadního materialismu – včetně feuerbachovského – je, že předmět, smyslovost se pojímá jen ve formě objektu čili nazírání, nikoliv však jako lidská smyslová činnost, praxe, nikoli subjektivně.“⁸ Význam praxe je v marxistickém učení ústřední. „Člověk musí pravdivost, tj. skutečnost a moc, pozemskost svého myšlení prokázat v praxi. Spor o skutečnost či neskutečnost myšlení, které se izoluje od praxe, je čistě scholastická otázka.“⁹ Tyto myšlenky o významu praxe dále rozvíjí Lenin ve *Filozofických sešitech*. Z těchto úvah plyne nejen pojetí teorie a pojmů, které Lenin charakterizuje tak, že jsou i abstraktní i konkrétní ve smyslu vyjádření věci o sobě. „Lidské pojmy jsou subjektivní ve své abstraktnosti, odtrženosti, ale objektivní v celku, v procesu, ve výsledku, v tendenci, ve zdroji.“¹⁰ Jedině takto je třeba chápat funkci teorie v procesu poznání, neboť toto pojetí je logickým zdů-

⁶ Čížek, F.: *Teorie a empirie*. Praha 1974. s. 16.

⁷ K tomu viz např. Filkorn, V.: *Cyklický aspekt vědecké metody*. Filosofie 1973. č. 1: „Ve vědecké metodě musíme brát v úvahu pozdější operace (např. teorie), abychom pochopili předcházející (např. pozorování); tyto zpětné návraty jsou důsledkem dialektických všestranných souvislostí ve vědecké metodě a tvoří tak její cyklický aspekt.“ (S. 37.)

⁸ Marx, K.: *Teze o Feuerbachovi*. In: Marx, K.: *Odcizení a emancipace člověka*. Praha, Mladá fronta 1967. s. 133.

⁹ Tamtéž. s. 133.

¹⁰ Lenin, V. I.: *Filozofické sešity*. Praha. SNPL 1953. s. 174.

vodněním teze, že „lidské vědomí nejen odráží objektivní svět, nýbrž jej i tvoří“.¹¹

Teorie zachycuje poznání skutečnosti a zobecňuje ji v pojmech. „Pojem je základní jednotkou“ teorie, neboť zachycuje podstatu objektu, procesu, jevu, jeho obsah a jeho vnitřní systém. Nejednotné chápání pojmů indikuje stupeň znalosti jevu a jeho podstaty. Základní strukturu teorie tvoří kategorie, které mají ve vztahu k pojmům obecnější charakter a jsou rovněž obsahově mnohem přesněji vymezeny, jejich hranice jsou rovněž zřetelnější.

Pojmy a kategorie jsou výsledkem abstrakce v procesu poznání „Myšlení, stoupající od konkrétního k abstraktnímu, se nevzdaluje je-li správné... od pravdy, nýbrž se k ní přibližuje. Abstrakce hmoty, přírodního zákona, abstrakce hodnoty atd. jedním slovem všechny vědecké (správné, vážné, ne nesmyslné) abstrakce odrážejí přírodu hlouběji, věrněji, úplněji.“¹²

Tato Leninova myšlenka, napsaná v souvislosti s kritikou Hegelova idealismu, má zásadní význam pro výzkumnou práci také v oblasti sociologického bádání. Je zde podtržena nezbytnost zobecňování a dialektická jednota smyslového a racionálního poznání. Myšlenka nestojí vně mozku, je jeho funkcí, stejně jako počítky jsou funkcí ústřední nervové soustavy člověka.¹³

Pojem, který vzniká v procesu poznání, není záležitostí konvence (nanejvýše jen podmíněné s ohledem na stupeň poznání), jak se s tím někdy setkáváme v pracích některých západních filozofů a sociologů. To by mohlo platit v případě odtržení poznání od praxe a takové poznání zpravidla nelze verifikovat, není funkční a smysluplné. Poznání má smysl, jak zdůrazňuje V. I. Lenin, jen tehdy, je-li pravdivé, a kritériem této pravdivosti je praxe. „Pro materialistu úspěch lidské praxe dokazuje, že naše představy jsou v souladu s objektivní povahou věcí, jež vnímáme.“¹⁴ Teoretická složka procesu sociologického bádání, vyjádřená v pojmové výstavbě, tak plní především funkci shrnující poznání dosavadní praxe, je v tomto smyslu ne-

ustále ověřována praxí a k praxi se vrací. To platí nejen obecně o poznání a praxi vůbec, ale i o poznání dílčím, tedy i o výsledcích sociologických výzkumů parciálního charakteru, i když pojmy v procesu sociologického výzkumu mají zpravidla jen částečně ověřený a upřesněný obsah.

Odlišnost marxistické sociologie a její teorie od různých variant metodologie buržoazní pozitivistické sociologie spočívá právě v tom, že konečné kritérium pravdivosti poznání není hledáno v různých verifikačních technikách, ale v sociální praxi, tj. v procesech, v nichž jsou výsledky výzkumů využívány. Je ovšem třeba vzít v úvahu, že mnohá zjištění, která se získají například provedením sociologického výzkumu, nemohou být verifikována praxí nebo jsou často ověřována jen velice složitými a zprostředkovanými cestami. Přesto mohou být pravdivá a vypovídat naprosto věcně o stavu, fungování určité části objektivní reality. Ověření pravdivosti těchto tvrzení je možné právě v rovněž poznávací praxi. Praxi totiž nelze chápat zjednodušeně jen jakousi manuální činností, ale jako dialektickou jednotu poznání a konkrétního jednání lidí. Praxe v sobě spojuje abstraktní myšlení s materiálním základem, je v tomto směru více než teoretickým poznáním. „neboť má přednost nejen obecností, nýbrž i bezprostřední skutečností“.¹⁵

Sociologická teorie, pokud je pravdivá, tvoří tak nedílnou součást společenské praxe, stává se jedním z nástrojů proměny světa. Sociologické poznatky jsou formulovány určitým pojmovým aparátem. Již sama formulace výzkumného problému prostřednictvím pojmů je významnou poznávací činností. Jde v ní totiž o vyjádření určitého sociálního problému pomocí pojmů, které nemají většinou zcela jasný obsah a rozsah. V takovém případě si ve výzkumu musíme dočasně nezbytně pomoci hypotetickým definováním pojmů. Umožňuje se tím překlenutí nejednotnosti v chápání obsahu pojmů a jejich použitelnosti v rámci poznávacího procesu.¹⁶ To je

¹¹ Tamtéž, s. 140.

¹² Tamtéž.

¹³ Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 14. Praha, SNPL 1958, s. 91.

¹⁴ Tamtéž, s. 144.

¹⁵ Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 33. Praha, SNPL 1960, s. 214.

¹⁶ S. Nowak uvádí několik druhů takových definic pojmů — definic informační, regulativní, ekvivalentní, probabilistickou. Viz Nowak, S.: *Metodologie bádání sociologicznych*. Warszawa 1970, s. 70 ad.

ovšem současně jen důkaz, že pojmy nejsou apriorní, nehybné konstrukce, ale že na daném stupni poznání odrážejí sociální pohyb. Další krok empirického výzkumu pak spočívá v rozpracování takto definovaného obsahu pojmu do roviny empiricky sledovatelných indikátorů. Tento postup tvoří vlastně přechod k empirické složce zkoumání.

Empirická složka sociologického výzkumu

Metodologická funkce teorie spočívá, stručně řečeno, ve formulaci a vysvětlení problému, slouží tedy jako východisko poznání, doplňuje a překonává neúplnost empirického materiálu, tvoří vnitřní logický systém a korektiv empirického zkoumání, je základem pro explikaci jevu. Empirická složka poznání naproti tomu plní v tomto dialektickém procesu úlohu odlišnou. V současné době se chápe empirická složka sociologických výzkumů stále více jako zjišťující soudy, které jsou vyvozeny ze smyslových dat, z toho, co vidíme a slyšíme. Nejde však o jednoduchý odraz reality v našich smyslech. Smyslové údaje jsou současně uvědomovány a mají myšlenkovou podobu, byť velmi elementární. V tomto smyslu jsou empirické poznatky základem každého poznání, i když se poznání touto rovinou zdaleka nevyčerpává. Poznávací činnost, nebo tu etapu poznávání činnosti, jejímž bezprostředním cílem je získání poznatků ve výše uvedeném smyslu, označujeme jako empirickou etapu zkoumání. Empirické zkoumání je článkem bezprostředního kontaktu v procesu poznávací činnosti mezi teorií (pojmovým postižením reality) a realitou.

Problematické získávání empirického materiálu věnoval V. I. Lenin velkou pozornost. Jestliže chceme něco pochopit, musíme své studium začít empiricky, postupovat od empirie k obecnému, říká Lenin v konspektu k Hegelově knize *Věda o logice*. Tuto zásadu důsledně dodržoval nejen Lenin (například pro práci o Vývoji kapitalismu v Rusku shromáždil veliké množství faktografického materiálu), ale také Marx a Engels. Dokumentuje to myšlenka, kterou uvádí Marx v doslovu k druhému vydání *Kapitálu*: „Způsob výkladu

se musí formálně lišit od způsobu bádání. Bádání si musí dopodrobna osvojit látku, musí analyzovat různé formy jejího vývoje a dopídit se jejich vnitřní spojitosti.“¹⁷ Poznání je tedy vlastně, jak uvádí Lenin, postup od konkrétního k abstraktnímu a odtud znovu ke konkrétnímu (na vyšší úrovni). Metodologický postup, který Marx použil v *Kapitálu*, je exemplárním příkladem takového postupu a velice jasně zde vyniká úloha empirické složky poznání. Postup je možno charakterizovat takto:

1. V první etapě jde o podrobné osvojení látky, tj. o získání relevantních informací. Za relevantní ovšem pokládáme jen ta empirická data, která jsou shromážděna v souladu s teoretickou koncepcí dosavadního stupně poznání, vztahují se zpravidla k určité hypotéze. Nejde tedy o jakékoli údaje shrnuté libovolně, ale sám výběr faktů je podřízen určitému záměru a má splnit všestranný popis vlastností a souvislostí zkoumaného jevu.

2. V této etapě jde o analýzu různých forem látky, tj. o převedení empirických dat na teoretickou konstrukci a manipulaci touto konstrukcí při sledování vlivu proměnných faktorů. Místo manipulace reálným objektem, píše Marx, musí nastoupit abstrakce — manipulace imaginativní. Výklad pak závisí na zjišťování a interpretaci pravidelností a formulaci teorie.

Funkce empirické složky tohoto procesu je neoddelitelná od teoretické a tvoří s ní komplementární jednotu. Správně proto uvádí V. Filkorn, že chápání vědy jako hierarchického systému, který je tvořen empirickou rovinou, dále hypotetickou, teoretickou a vyšší teoretickou rovinou, je zjednodušení. Teorie i empirie může vystupovat v procesu poznání jako nástroj „vnitřní“ verifikace poznatků.¹⁸ Skutečným kritériem pravdivosti poznání však zůstává praxe ve výše uvedeném chápání.

Empirická složka procesu zkoumání reality není na počátku poznání, stejně jako na počátku není teorie (ani v hypotetické formě). Práci v oblasti vědeckého zkoumání je nezbytné chápat jako cyklický proces. To samo o sobě předpokládá systematickou činnost, v níž se prostupují empirické údaje (i nesystematické) s teoretickým mo-

¹⁷ Marx, K.: *Kapitál I*. Praha, SNPL 1953, s. 30.

¹⁸ Filkorn, V.: Citované dílo, s. 37.

delem, hypotézami atd. Smyslem takto chápané vědecké práce je proniknout k podstatě jevů, vysvětlit příčinné souvislosti jejich existence a fungování. Je zřejmé, že toto pojetí empirické složky poznání jako nedílné součásti poznávacího procesu a celé sociální praxe předpokládá dialektickomaterialistické chápání sociální reality. Na rozdíl od pozitivismu a plochého empirismu dialektickomaterialistické pojetí 1. chápe poznání jako dialektický proces; 2. nezkoumá statické jevy, ale složité procesy; 3. neodmítá existenci podstaty jevů a připouští proto příčinnou souvislost.

Současný sociologický empiricismus, který dozrívá v západní sociologii jako reziduum především třicátých let, nepřipouští teoretickou složku poznání. Tvrdí například, že výroky mají jen tehdy smysl, jsou-li empiricky verifikovatelné. Základ těchto tezí je dán již metodologickými principy staropozitivismu. Tak u Comta se setkáváme s tvrzením, že podstatu konkrétních jevů nelze poznat, že pozitivní poznání se musí omezit jen na zjišťování stálých vztahů mezi jevy. Také H. Spencer tvrdí, že podstata věcí je nepoznatelná. Rovněž pokusy dalších zastánců pozitivismu ve vědě nevedou k cíli, tj. k pravdivému poznání. Moderní empirismus v sociologii byl značně ovlivněn především pracemi Wittgensteinovými, které vycházejí ze základní teze, že svět je souhrn faktů, nikoli věcí.¹⁹

Tyto fakty jsou pak chápány jako empirické fakty a všechny výroky o světě mají tedy empirický charakter. Není třeba se dále na tomto místě zabývat metodologickými principy empirismu, abychom poznali, že jsou potvrzením roztržky mezi teoretickou a empirickou složkou procesu poznání. Důsledky těchto metodologických zásad se projevíly v západní sociologii v hlubokém porušení jednoty vědecké práce, v praktické rovině pak především ve zřeknutí se teoretické funkce vědy. Tyto jednostrannosti ostatně velmi výstižně kriticky postihl C. W. Mills.²⁰

Vraťme se k funkci empirické složky poznávacího procesu v sociologii. Sociologický výzkum v současné době je převážně

chápan jako akce směřující k získání relevantního množství empirického materiálu o předmětu našeho zájmu. Tento materiál, jak vyplývá již z výše uvedeného, není konečným cílem sociologického zkoumání, ale prostředkem, jímž se snažíme proniknout k podstatě problému, pochopit zákonitosti, přesně formulovat pojmy zobecňující společenskou praxi.

Jestliže jsme zde rozlišili funkci teorie a empirie v sociologickém výzkumu, je třeba na závěr znovu připomenout, že jde o dvě stránky poznávacího procesu, které spolu tvoří dialektickou jednotku. V tomto smyslu platí výše uvedená Leninova slova o úloze praxe.

Literatura

- [1] *Amerikanskaja sociologija*. Moskva, Progress 1972.
- [2] Andrejeva, G. M.: *Sovremennaja buržuaznaja empiričeskaja sociologija*. Moskva, Mysl 1965.
- [3] Bottomore, T. B.: *Sociology*, London 1970.
- [4] Čížek, F.: *Teorie a empirie*. Praha, Svoboda 1974.
- [5] „Frankfurtská škola“ ve světle marxismu. Praha, Svoboda 1972.
- [6] Katriak, M.: *Metodologické zásady sociologického výzkumu*. Bratislava 1968.
- [7] Lenin, V. I.: *Spisy* 38. Praha, SNPL 1960.
- [8] Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 14. SNPL 1953.
- [9] Marx, K.: *Kapitál* I. Praha, SNPL 1953.
- [10] Marx, K.: *Odcizení a emancipace člověka*. Praha, Mladá fronta 1967.
- [11] Merton, R. K.: *Social Theory and Social Structure*. New York 1968.
- [12] Merzon, L. S.: *Problemy naučného fakta*. Leningrad 1972.
- [13] Nowak, S.: *Metodologia badań socjologicznych*. Warszawa 1970.
- [14] Ruml, V.: *Základní otázky filosofie logického pozitivismu*. Praha, ČSAV 1962.
- [15] Sirácky, A.: *Sociológia*. Bratislava, Pravda 1966.
- [16] *Sistemnyje issledovanija*. Moskva, Nauka 1973.
- [17] *Voprosy teorii poznaniya i logiki*. Moskva 1960.

Резюме

Зих В.: Отношение теории и эмпирии в социологическом исследовании

Статья посвящена вопросу об отношении теоретического и эмпирического слагаемых познания в социологии.

¹⁹ Wittgenstein, L.: *Tractatus Logico-Philosophicus*. London 1933.

²⁰ Viz Mills, C. W.: *Sociologická imaginace*. Praha 1968.

В первой части статьи это отношение рассматривается с точки зрения трех основных плоскостей обобщения в социологическом исследовании. В первой плоскости речь идет о вопросах интеграции «наук о человеке» и о роли социологии в качестве конкретной общественной науки. В наиболее общей плоскости теория выступает в виде основных категорий, которые в ходе исследовательской работы соотносятся с в разной степени обобщенной «эмпирией». Социология стремится не только исследовать частные социальные явления в рам «эмпирии». Социология стремится не только исследовать частные социальные явления в рамках своих отдельных дисциплин, но пытается разработать и более общий подход. Самая общая марксистская социологическая теория содержится в историческом материализме.

Второй плоскостью отношения теории и эмпирии являются отдельные социологические дисциплины. Теории этих дисциплин не бывают, как правило, достаточно цельными и представляют собой скорее сводку разных частных познаний.

Третьей плоскостью, в которой в рамках социологии решается вопрос об отношении теории и эмпирии, является процесс эмпирического социологического исследования. В процессе такого исследования непосредственно сталкиваются разработанные и видоизмененные теоретические понятия с материальной действительностью.

На социологические исследования распространяется требование диалектического единства теории и эмпирии. Целью марксистской социологии не является ни одно лишь фактографическое описание явлений, ни построение «чистых» теорий. Основной предпосылкой марксистской концепции является соединение процесса познания с практикой, которая является предпосылкой функциональности и истинности этого познания.

Во второй части статьи рассматривается теоретическая сторона социологического исследования. Теория здесь понимается как логически построенная система проверенных или гнозетических знаний, которая по степени приближения к сущности явлений превосходит обычное знание. Автор рассматривает роль понятий в качестве основных элементов теоретической системы и вопросы их разработки для нужд эмпирического исследования.

В третьей части обсуждается эмпирическая сторона социологического исследования. Разделение процесса познания на теоретическое и эмпирическое слагаемое носит лишь рабочий характер. Подчеркивается взаимобусловленность и единство этих слагаемых. Эмпирическая сторона процесса изучения действительности не является началом познания, как не является им и теория. Работа в сфере научного исследования носит циклический характер. Роль эмпирии в диалектическом процессе познания заключается в пробах, выведенных из непосредственных данных чувств, которые формулируются в терминах понятийного аппарата,

основанного на достигнутой степени познания. Полное осознание сложности диалектики теоретического и эмпирического слагаемых познания и соблюдение методологических принципов, основанных на материалистической диалектике, является предпосылкой истинности познания в сфере социологических исследований.

Summary

Zich F.: Relation between Theory and Empirism in Sociological Research

The present paper is devoted to problems of the relation between the theoretical and the empirical component of cognition in sociology.

In the first part, this relation is subjected to analysis from the viewpoint of three generality levels applied in sociological research. The first of these involves the problem of the integration of the "sciences of man" and the role of sociology as a concrete social science. On the most general level, theory appears in the form of basic concepts that are, in research activity, confronted with variously generalized "experience". Sociology not only aspires at studying partial social phenomena within the scope of its special branches but strives to achieve a globalizing approach. Historical materialism contains the most general Marxist sociological theory.

The second level of the relation between theory and empirism is formed by sectional sociological disciplines. As a rule, the theories of these disciplines are not constituted with sufficient consistency; they rather represent a summarization of various partial findings.

The third level whereon the relation between theory and empirism is solved within the scope of sociology is the process of empirical sociological research. The process of this research implies a direct contact between theoretical concepts that are being elaborated and transformed on the one hand, and the reality perceived by the senses on the other.

The postulate of the dialectical unity of theory and empirism in sociological research is of general validity. Cognition in Marxist sociology is aimed neither at a factographic description of phenomena, nor at drafting "pure" theories. The Marxist conception is based on the bond between the cognitive process and practice, this being a precondition of the functionality and truthfulness of this cognition.

The second part of the paper is concerned with the theoretical component of sociological research. According to its basic assumption, theory is a logically arranged system of verified or hypothetical findings which surpasses current cognition by the degree of penetrating to the substance of the phenomenon. Further, the role of concepts as fundamental elements of the theoretical

system and problems of their elaboration for the purposes of empirical research are subjected to analysis.

In the third part, the empirical component of sociological research is discussed. The division of the cognitive process into the theoretical and the empirical component has a working character only; stress is laid upon their mutual conditioning and their unity. The empirical component of the process of reality research does not appear at the beginning of cognition; the same applies to theory.

Efforts in the area of scientific research are of a cyclic character. The role of empiricism in the dialectical process of cognition represents probes deduced from data provided by the senses; these are formulated in the conceptual apparatus based on the present level of knowledge. The adequate evaluation of the complexity of the dialectics of the theoretical and the empirical component of cognition and the observance of the principles of methodology based on materialist dialectics are a precondition of truthful cognition in the area of sociological research.